

PROBLEMY EDUKACJI LEŚNEJ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH PROBLEMS OF FOREST EDUCATION FOR THE DISABLED

POTRZEBY, MOŻLIWOŚCI I PERSPEKTYWY EDUKACJI PRZYRODNICZEJ OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W PARKU KRAJOBRAZOWYM WZNIESIEŃ ŁÓDZKICH

Paulina Hemka

Streszczenie. Nieformalna edukacja przyrodnicza społeczeństwa realizowana jest w naszym kraju między innymi przez pracowników parków narodowych i krajobrazowych. Teoretycznie oferta edukacyjna tychże instytucji przewidziana jest dla całego społeczeństwa. Jednak w praktyce korzystają z niej przede wszystkim pełnosprawni odbiorcy. Tymczasem w Polsce żyje około 6,2 mln osób niepełnosprawnych. Celem pracy magisterskiej, której fragmenty prezentuję w niniejszym tekście, było ukazanie istniejących potrzeb i możliwości oraz perspektyw edukacji przyrodniczej osób niepełnosprawnych w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich. Uzyskane wyniki pozwalają przypuszczać, że istnieje zapotrzebowanie oraz sposobność edukacji osób niepełnosprawnych na omawianym obszarze. W perspektywie czasu potrzeby te mogą się nawet nasilić. W związku z tym warto zadbać o odpowiednie przygotowanie parku pod względem kadrowym, technicznym i merytorycznym. Z drugiej strony społeczeństwo musi być świadome oferty edukacyjnej Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich, gdyż dotychczasowe niewielkie uczestnictwo niepełnosprawnych w zajęciach wynikało w dużej mierze z braku odpowiedniej o nich informacji. Słowa kluczowe: edukacja przyrodnicza, osoba niepełnosprawna, Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich

NEEDS, OPPORTUNITIES, AND PROSPECTS OF NATURE EDUCATION OF THE DISABLED IN THE LODZ HILLS LANDSCAPE PARK

Abstract. Informal nature education of the society is implemented in our country, inter alia, by the staff of national and landscape parks. Theoretically, educational offer of these institutions is meant for the whole society. However, in practice it is used primarily by able-bodied recipients. Meanwhile, in Poland there are approximately 6.2 million people with disabilities. The aim of the thesis, which passages are presented in this text, was to present the needs, possibilities, and perspectives of environmental education of disabled people in Lodz Hills Landscape Park. Our results suggest that there is a need and opportunities for education of the disabled in the discussed area. In the long term needs may be even more pronounced. Therefore, it is worth to ensure proper preparation in the Park in terms of staffing, technical and substantive merits. On the other hand, the public must be aware of the educational offer of Lodz Hills Landscape Park, since the current low participation by the disabled in the classes was mainly due to the lack of adequate information about them.

Keywords: environmental education, the disabled, Lodz Hills Landscape Park

Metody i cel pracy

Jak w przypadku każdego zjawiska, tak i w przypadku próby zdefiniowania pojęcia osoby niepełnosprawnej, napotkać można na wiele koncepcji jego ujęcia. Prezentuję tu definicję sformułowaną na Europejskim Forum Niepełnosprawności w Parlamencie Europejskim w 1994 r., która moim zdaniem najwierniej odzwierciedla istotę zjawiska. Za osobę niepełnosprawną uznano jednostkę w pełni swych praw, znajdującą się w sytuacji upośledzającej ją na skutek barier środowiskowych, ekonomicznych, społecznych, których z powodu występujących u niej uszkodzeń nie może przewycięzać w taki sposób, jak inni ludzie. Bariery te zbyt często są zwiększane przez deprecjonujące postawy ze strony społeczeństwa (www.ind.org.pl).

Definicja wskazuje, że to nie sama choroba czy uraz powodują, że człowiek czuje się niepełnosprawny, lecz bariery na jakie napotyka. Dzięki takiemu nowatorskiemu spojrzeniu możemy zauważyć, jak niewiele różnimy się od osób niepełnosprawnych.

Przed przystąpieniem do realizacji celu pracy, należało określić poziom aktualniejszej realizacji edukacji społeczeństwa na terenie parku. Warto podkreślić, że na wspo-

mnianym terenie edukację prowadzą nie tylko pracownicy parku, ale także pracownicy Leśnictwa Miejskiego Łódź oraz Ośrodka Edukacji Ekologicznej „W Lesie Łągiennickim”. W niniejszym tekście skupię się jednak na działaniach pracowników PKWŁ.

Edukacja przyrodnicza społeczeństwa jest jednym ze statutowych zadań PKWŁ. Choć nie jest to najważniejszy postulat działalności parku, to w porównaniu z innymi zadaniami wymaga od pracowników największego zaangażowania, pracy i energii. Należy tu podkreślić, że PKWŁ jest bardzo aktywny, jeżeli chodzi o ten aspekt funkcjonowania. Na podstawie prześledzonych przeze mnie kilkuletnich „Szczegółowych sprawozdań z realizacji zadań statutowych Dyrekcji Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich” (Szczegółowe... z lat 2000-2006) można wyodrębnić następujące typy inicjatyw:

- organizacja zajęć terenowych dla dzieci i młodzieży,
- organizacja wycieczek i spacerów po PKWŁ z nastawieniem na różną tematykę (historyczną, geologiczną, dotyczącą ochrony przyrody itp.),
- organizacja rajdów rowerowych i pieszych po PKWŁ,
- udział i organizacja prelekcji, wykładów, warsztatów, seminariów, konferencji oraz sesji,
- organizacja i współorganizacja konkursów (plastycznych, fotograficznych, plastyczno-fotograficznych, wiedzy o PKWŁ oraz o parkach krajobrazowych na terenie województwa łódzkiego),
- konsultacje dla doktorantów, studentów i uczniów przygotowujących prace związane z PKWŁ,
- prowadzenie wypożyczalni wydawnictw z zakresu ekologii i ochrony przyrody,
- aktualizacja i dodruk folderów edukacyjnych oraz przewodników po PKWŁ,
- pozyskiwanie środków finansowych z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska na działalność związaną z edukacją przyrodniczą.

Wyżej wymienione działania nieformalnej edukacji przyrodniczej skierowane są nie tylko do dzieci i młodzieży, ale także do studentów, nauczycieli i wychowawców oraz do społeczności mieszkającej na terenie i w okolicach PKWŁ. Rocznie z ww. typów działalności edukacyjnej parku korzysta ok. 3000 osób. Zajęcia organizowane są nieodpłatnie.

Potrzeby realizacji edukacji osób niepełnosprawnych

Analiza danych statystycznych dotyczących problemu niepełnosprawności w Polsce

Z badań Głównego Urzędu Statystycznego zamieszczonych w dokumencie „Stan zdrowia ludności Polski w 2004 r.” (Stan... 2006) wynika, że w Polsce jest 6,2 mln osób

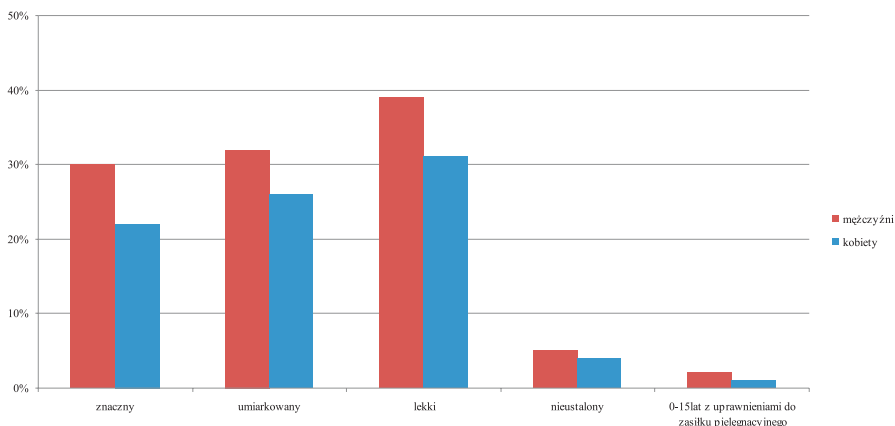
niepełnosprawnych, co stanowi 14,3% ogółu ludności. Wśród nich ok. 81% to osoby niepełnosprawne prawnie, czyli mające aktualne orzeczenie wydane przez organ do tego uprawniony lub uprawnienia do pobierania zasiłku pielęgnacyjnego (dzieci poniżej 16 roku życia). Pozostałe osoby wśród niepełnosprawnych są niepełnosprawne tylko biologicznie, tzn. nie posiadają orzeczenia, ale odczuwają, całkowicie lub poważnie, ograniczoną zdolność do wykonywania czynności podstawowych.

Szczegółowe dane dotyczące osób niepełnosprawnych w poszczególnych województwach kraju zawarte są w wynikach z ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań (2003).

W województwie łódzkim żyje ogółem ponad 365 tysięcy osób niepełnosprawnych, co stanowi 14,0% zamieszkującego społeczeństwa (odpowiedni wskaźnik dla Polski – 14,3%). W dziewięciu województwach odsetek niepełnosprawnych był większy, przy czym najwyższy poziom osiągnął w lubelskim – 18,5%.

Około 1/3 społeczności osób niepełnosprawnych województwa łódzkiego to mieszkańcy wsi, a 2/3 – miast, m.in. aglomeracji łódzkiej. Obraz struktury według wieku osób niepełnosprawnych jest następujący: dzieci w wieku 0-15 lat w 2002 roku było 3,2%, dorosłych w wieku 16-59 lat – 49,0%, natomiast osób w wieku 60 lat i więcej – 47,8%. Tak więc osoby niepełnosprawne to niemal w połowie osoby starsze.

Trzy czwarte (75,5%) badanej zbiorowości to osoby niepełnosprawne prawnie, a więc posiadające stosowne orzeczenie (ryc. 1), natomiast jedna czwarta (24,5%) to niepełnosprawni tylko biologicznie. W grupie osób niepełnosprawnych biologicznie 12% odczuwa całkowite, a 78% – poważne ograniczenie sprawności.

Ryc. 1. Osoby niepełnosprawne w woj. łódzkim według stopnia niepełnosprawności i płci (na podst.: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2003)

Fig. 1. People with disabilities in the Lodz province by degree of disability and gender (Source: National Census of Population and Housing 2003)

Wyniki „wywiadu”

Ponieważ PKWŁ rozciąga się między Łodzią, Strykowem a Brzezunami, starałam się w każdym z tych miast znaleźć placówkę, gdzie mogłabym porozmawiać z osobami pracującymi na co dzień z niepełnosprawnymi. Rozmowa miała dotyczyć świadomości istnienia w pobliżu takiej formy ochrony przyrody, jaką jest park krajobrazowy oraz barier przy organizacji wycieczek czy zajęć terenowych dla osób niepełnosprawnych. Wybrałam następujące instytucje:

- Szkoła Podstawowa nr 162 im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego przy ulicy Powszechniej 15 w Łodzi, gdzie w klasach integracyjnych uczą się dzieci pełnosprawne z niepełnosprawnymi ruchowo,
- Szkoła Podstawowa Integracyjna nr 67 przy ulicy Maratońskiej 47 w Łodzi, gdzie klasy również mają charakter integracyjny (dzieci pełnosprawne i niepełnosprawne ruchowo),
- Szkoła Podstawowa Specjalna w Zespole Szkół Specjalnych przy ulicy Konstytucji 3 Maja w Brzezinach. Uczęszczają do niej dzieci z upośledzeniem umysłowym, któremu towarzyszy dysfunkcja ruchowa,
- Środowiskowy Dom Samopomocy przy ulicy Sikorskiego 3 w Głownie, moim rodzinnym mieście, położony ok. 20 km na północ od Łodzi. W zajęciach dziennych uczestniczą osoby z upośledzeniem umysłowym i dysfunkcją ruchową.

Uzyskane wyniki badań wykazały, że opiekunowie i wychowawcy mają znikomą wiedzę na temat istnienia w okolicy PKWŁ, co w pewnym stopniu tłumaczy niski udział osób niepełnosprawnych w zajęciach prowadzonych przez park, a także nieznaną jego działalność edukacyjną. Jedynie nauczyciele z Brzeziny potrafili podać bezbłędnie nazwę parku, zdawali sobie sprawę z jego sąsiedztwa, jak również organizowali wycieczki po terenie jego otuliny. Nie wiedzieli już natomiast, że są tam prowadzone jakiegokolwiek zajęcia o tematyce przyrodniczej. Kiedy tłumaczyłam opiekunom, co jest celem mojej przyszłej pracy magisterskiej, dążyli oni do uzyskania jak największej ilości informacji na temat parku i jego oferty edukacyjnej, a nawet próbowali umówić się przeze mnie na zajęcia w parku. Dało się więc zauważyć ich żywe zainteresowanie działalnością edukacyjną parku, tym bardziej, że jest on położony w niedalekiej okolicy, a zajęcia są prowadzone przez pracowników parku za darmo. Te dwa elementy, czyli finanse i transport, stanowią bowiem największą barierę na etapie organizacji jakichkolwiek wyjazdów. W opisanej sytuacji uczestnicy zajęć w parku ponoszą jedynie koszty transportu, który nie jest zbyt daleki, co stanowi już dla nich duże udogodnienie. Kolejnym problemem, w zależności od liczby podopiecznych uczestniczących w zajęciach wyjazdowych, jest konieczność zorganizowania odpowiedniej liczby opiekunów. W przypadku osób poruszających się na wózkach

inwalidzkich, do tego typu wypraw muszą być zaangażowani rodzice, którzy pomagają dzieciom przy wsiadaniu i wysiadaniu oraz przy załadunku i wyładunku wózków. Niejednokrotnie trzeba takie dziecko wnieść na rękach do autokaru czy busa. Z kolei na miejscu danego pobytu największy problem stanowią bariery architektoniczne, brak odpowiednio przystosowanych miejsc odpoczynku czy sypanie (piasek) lub miękkie, nie ubite podłoże, po którym poruszają się osoby na wózkach.

Możliwości realizacji edukacji przyrodniczej osób niepełnosprawnych

Infrastruktura

Fakt, że w chwili obecnej PKWŁ nie jest typowo dostosowany do potrzeb osób niepełnosprawnych, nie oznacza, że nie można na jego obszarze przeprowadzić zajęć z takimi osobami. Wymagałyby one jednak wprowadzenia kilku udogodnień podjętych z zwiększeniem bezpieczeństwa osób niepełnosprawnych, zwłaszcza tych poruszających się na wózkach inwalidzkich, a także dla wygody osób sprawnych.

Fot. 2. Punkt wypoczynkowo-turystyczny w Janinowie (fot: P. Hemka)

Photo 2. Recreation and tourist spot in Janinowie

Fot. 3. Zejście do kapliczek w Lesie Łągiewnickim (fot. P. Hemka)
Photo 3. Descending entrance to the chapels in the Forest Łągiewniki

Podczas „inventaryzacji” oceniłam obiekty infrastruktury technicznej znajdujące się w najczęściej odwiedzanych przez społeczeństwo miejscach parku. Pod uwagę wzięłam także nierówności i przeszkody wynikające z samego ukształtowania terenu. Z ocenionych przeze mnie ok. 80 obiektów (ławek, punktów wypoczynkowo-turystycznych, mostków, zjazdów, podjazdów, tablic informacyjnych itp.) znaczna większość jest w bardzo dobrym stanie, przy czym nie oznacza to, że są one dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych ruchowo (użytkowników wózków, kul). W przypadku miejsc odpoczynku, gdzie znajdują się ławki zestawione ze stołami, głównym problemem jest brak możliwości podjechania osoby na wózku inwalidzkim do stołu. Zjazdy i podjazdy m.in. do punktów widokowych (Plichtów), obiektów obserwacji i zwiedzania (kapliczki w Lesie Łągiewnickim) są z reguły niekorzystnie ukształtowane przez koła rowerów, niekiedy także samochodów. Spośród tablic informacyjnych – w bardzo dobrym stanie, ustawionych w odpowiednich miejscach i zagęszczeniu, żadna nie ma postaci pulpitu, z którego mogłyby swobodnie korzystać osoby na wózkach inwalidzkich.

Pewnego rodzaju rozczarowaniem okazały się być istniejące trzy ścieżki edukacyjne, można bowiem powiedzieć, że żadna z nich nie spełnia zakładanych funkcji.

Kadra

Zwiększenie liczebności kadry zajmującej się prowadzeniem edukacji przyrodniczej w PKWŁ byłoby jak najbardziej uzasadnione i znacznie ułatwiłoby oraz usprawniło pracę całej załogi. Istotne jest to, że potrzeba zwiększenia liczby pracowników jest odczuwalna nawet obecnie, kiedy park nie przeprowadza znaczącej ilości zajęć z osobami niepełnosprawnymi. Prawdopodobnie wzrost udziału grup osób niepełnosprawnych spowodowałby dalszą konieczność zwiększenia kadry o kolejne osoby.

Niestety do tej pory, wielokrotnie składane wnioski nie uzyskały akceptacji Wojewody Łódzkiego. Powodem jest brak funduszy na utworzenie nowego etatu.

Programy – treści edukacji

Treść oferty edukacyjnej parku, przekazywana uczestnikom różnego typu zajęć, została opracowana w oparciu o szkolne programy nauczania dla dzieci sprawnych intelektualnie. Pracownicy parku sygnalizują, że jeżeli wzrosłoby zainteresowanie edukacją przyrodniczą osób niepełnosprawnych, to z pewnością postarają się o stworzenie programów z odpowiednio dostosowanymi treściami edukacyjnymi dla tej grupy odbiorców. Należy pamiętać, że osoby niepełnosprawne ruchowo (sprawne intelektualnie) objęte są w szkołach takim samym programem nauczania, jak osoby w pełni sprawne. Nieco okrojony zakres treści posiada program nauczania „przyrody” dla specjalnych szkół podstawowych. Zarówno w szkołach „typowych”, jak i specjalnych, program odnosi się do człowieka, jego życia i zdrowia, regionu, w którym mieszka, kraju ojczystego oraz relacji z przyrodą ożywioną.

W związku z tym, że główną grupę odbiorców zajęć edukacyjnych na terenie PKWŁ stanowią dzieci ze szkół podstawowych, dlatego też szczególnie skupiłam się na programie nauczania odnoszącego się właśnie do tej grupy wiekowej. Po przesłaniu Programu nauczania dla II etapu edukacyjnego (klasy 4-6) sześciolletniej szkoły podstawowej specjalnej dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim udało się wyselekcjonować wiele treści nauczania, które z pewnością są możliwe do zrealizowania na terenie PKWŁ w ramach zajęć terenowych np. Wiechowska 2000:

- klasa 4 – położenie i krajobraz miejscowości, w której mieszkam,
- klasa 5 – warunki życia w środowisku leśnym,
- klasa 6 – krajobraz przekształcony w wyniku działalności człowieka.

Warto zauważyć, że wg autorki Programu – Mirosławy Wiechowskiej – realizację wymienionych treści umożliwiają głównie metody aktywne, które rozwijają myślenie i twórczą działalność oraz zachęcają uczniów do wykorzystywania nabytej wiedzy i umiejętności. Autorka zaleca więc, aby w miarę możliwości zajęcia przeprowadzać w terenie.

Perspektywy edukacji osób niepełnosprawnych

Prognoza rozwoju demograficznego

Z „Memoriału Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk dla najwyższych władz Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie niepokojących tendencji wynikających z danych Spisu Powszechnego z 2002 roku” (www.prognozy.pan.pl) wynika, że dane dotyczące obecnej i przewidywanej przyszłej liczby osób niepełnosprawnych nie są pozytywne. Okazuje się bowiem, że aktualnie co siódmy Polak jest niepełnosprawny (14,3%). Liczba osób niepełnosprawnych wzrosła z 3,7 mln osób w 1988 r. do prawie 5,5 mln w roku 2002 (wzrost o 46,1%), co wiąże się głównie z procesem starzenia się społeczeństwa. Wartym podkreślenia jest fakt, że najbardziej intensywny wzrost liczby niepełnosprawnych, prawie 10-krotny, dotknął osoby w wieku do 16 roku życia, czyli grupę potencjalnych odbiorców edukacji przyrodniczej. W 1988 r. liczba tych osób sięgała ok. 14 tys., natomiast w 2002 r. aż 135 tys. Tak duży przyrost liczby osób niepełnosprawnych należy tłumaczyć likwidacją opieki zdrowotnej w szkołach po roku 1989 oraz znacznym pogorszeniem sytuacji materialnej większości polskich rodzin (www.prognozy.pan.pl).

Przewiduje się, że wzrost liczby osób niepełnosprawnych będzie nadal postępował, co związane jest z negatywnymi skutkami rozwoju cywilizacyjnego, technicznego. Można w związku z tym spodziewać się w dalszej perspektywie czasu, że zarówno leśnicy, jak i pracownicy parków narodowych, krajobrazowych czy innych ośrodków zajmujących się edukacją przyrodniczą, będą musieli zmierzyć się z tym wyzwaniem, jakim jest przekazywanie wiedzy leśnej, wiedzy o otaczającej nas przyrodzie, osobom niepełnosprawnym.

Finansowanie edukacji

Przedsięwzięcia inwestycyjne służące ewentualnemu przystosowaniu parku do potrzeb osób niepełnosprawnych mogą być dofinansowywane nie tylko przez gminy, ale także przez szereg istniejących (polskich i unijnych) funduszy, np.: Państwowy Fundusz Rehabilitacyjny Osób Niepełnosprawnych (PFRON): Program Dostępność, Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska (NFOŚ), Fundusz Partnerstwa, Fundacja Wspierania Inicjatyw Ekologicznych, Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko na lata 2007–2013, NFOŚiGW, WFOŚiGW, GFOŚiGW, EKOFUNDUSZ.

Jeżeli będą to środki, o które nie może ubiegać się sam park czy np. Leśnictwo Miejskie Łódź, to może udałoby się w takim wypadku pozyskać je za pośrednictwem gmin.

Wnioski

1. Pracownikom PKWŁ do chwili obecnej nie była sygnalizowana potrzeba przystosowania parku do potrzeb osób niepełnosprawnych, mimo znacznej liczby osób niepełnosprawnych zamieszkujących okolicę parku i ogólnokrajowych działań mających na celu poprawę jakości życia tychże osób.
2. Głównym powodem zaistniałej sytuacji jest fakt, że wychowawcy w placówkach zajmujących się osobami niepełnosprawnymi mają niską, lub żadną, wiedzę o ofercie edukacyjnej PKWŁ. Z drugiej strony, szeroki zakres obowiązków pracowników parku nie sprzyja specjalnemu propagowaniu oferty edukacyjnej.
3. Biorąc pod uwagę wyniki przeprowadzonego przeze mnie „wywiadu” oraz prognozę rozwoju demograficznego kraju, przystosowanie PKWŁ do potrzeb osób niepełnosprawnych ma swoje uzasadnienie.
4. Zaletą parku, która może sprzyjać uczestnictwu osób niepełnosprawnych w zajęciach edukacyjnych, jest jego położenie w bliskim sąsiedztwie aglomeracji łódzkiej, Brzezin i Strykowa, a także dobrze rozwinięta sieć komunikacyjna.
5. Przystosowanie powinno dotyczyć głównie sfery technicznej, ale także sfery merytorycznej.
6. Przy ocenie stanu tras, ścieżek i znajdujących się przy nich obiektów na terenie PKWŁ, punktem odniesienia były osoby poruszające się na wózkach inwalidzkich, ponieważ dla tej grupy niepełnosprawnych największą przeszkodę stanowią bariery architektoniczne.
7. Techniczne przystosowanie parku do potrzeb osób niepełnosprawnych (na wózkach inwalidzkich) będzie miało pozytywne skutki nie tylko dla tej grupy osób ale, także dla reszty społeczeństwa (gł. dzieci i osób starszych).
8. Mimo że w chwili obecnej park nie jest typowo dostosowany do potrzeb osób niepełnosprawnych, to realizacja zajęć z uczestnictwem takich osób jest możliwa.
9. Istnieje potrzeba zbudowania stacjonarnego ośrodka edukacyjnego (w ramach struktur PKWŁ), co umożliwiłoby prowadzenie większej liczby zajęć również w okresie jesienno-zimowym. Należy pamiętać, że takie rozwiązanie z całą pewnością wymagałoby zatrudnienia nowego/-ych pracowników zajmujących się działalnością edukacyjną parku.
10. Po ewentualnym dostosowaniu parku do potrzeb osób niepełnosprawnych będzie istniała konieczność poinformowania o tym społeczeństwa, np. przez zamieszczenie znaku MSD na ścieżkach, z których będą korzystały osoby niepełnosprawne, na stronie internetowej PKWŁ, tablicach informacyjnych, mapach, oraz w przewodnikach, folderach i ulotkach.
11. Dofinansowanie działalności edukacyjnej na terenie opisanego parku, począwszy od spraw związanych z infrastrukturą na pomocach dydaktycznych kończąc, jest

możliwe ze wskazanych przeze mnie funduszy i programów. Jednak bez zatrudnienia dodatkowej kadry trudno będzie sprostać wymaganiom społeczeństwa związanym z chęcią udziału w zajęciach edukacyjnych.

12. Zaskoczeniem jest fakt, że mimo wyraźnego zainteresowania i deklaracji chęci skorzystania z oferty edukacyjnej parku przez pracowników odwiedzonych placówek zajmujących się osobami niepełnosprawnymi, ostatecznie żaden z nich nie zdecydował się na podjęcie takiej współpracy.
13. Bardzo pocieszający jest fakt, że w ostatnich latach nastąpiła ewolucja znaczenia niepełnosprawności. Społeczne podejście do tego zagadnienia pokazuje, że w zasadzie więcej nas łączy, niż dzieli z tą grupą osób.

Literatura

Hemka P. 2007. *Potrzeby, możliwości i perspektywy edukacji przyrodniczej osób niepełnosprawnych w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich – fragmenty pracy magisterskiej.*

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002. 2003. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Stan zdrowia ludności Polski w 2004 r. 2006. Wyd. Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Szczegółowe sprawozdania z realizacji zadań statutowych Dyrekcji Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich (z lat 2000–2006) – materiały Dyrekcji Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich.

Wiechowska M. 2000. *Przyroda, Program nauczania dla II etapu edukacyjnego (klasy 4-6) sześciolletniej szkoły podstawowej specjalnej dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu lekkim.* Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

www.prognozy.pan.pl – strona internetowa Komitetu Prognoz „Polska 2000Plus.

www.ind.org.pl – strona internetowa poświęcona problemom osób niepełnosprawnych.

Paulina Hemka

Leśny Zakład Doświadczalny SGGW w Rogowie

hemka.lzd@interia.pl